

Spira Veronika: Miniesszék I.

A felvidéki Kákánia

A szeptember végi berlini utamon olvastam Demszky könyvét, a *Keleti Édent*. Siettem vele, hogy hazautazásomkor ott hagyhassam F.-nek, hadd olvasson néha-néha magyarul is. Érdekelt a könyv, mégis váratlanul ért az aha-élmény, amit a Trianon utáni csehszlovák (szlovák) nemzetiségi helyzet rövid elemzése nyújtott. Sok mindenre számítottam, csak arra nem, hogy most, és ebből a könyvből fogom megérteni, mi is történt a Felvidéken Trianon előtt és után. Pontos volt a tények szinte száraz közlésével megrajzolt kép a cseh és a szlovák nemzetállam-alapítási dühről, amely nemzetiségek nélküli szláv államot akart magának ezen az egy évezrede soknemzetiségű területen. A kicsinyes, kirekesztő nacionalizmus nyomában légüres tér, hazavesztés, identitás-válság lett a magyarok, szászok, németek, gorecek, rutének, zsidók sorsa, és mindazoké, akiknek a családja ezek keveréke volt a Felvidéken. A valós alternatívák között nem szerepelt az eddigi identitások zavartalan megőrzése. Milyen valóságos alternatívák előtt állt egy felvidéki lakos a kettős monarchia szétdarabolása után? Vagy szlováknak vallod magad, vagy kiutált másodrendű állampolgárként élhetsz csak tovább a szülőföldeden, vagy a családod korábban csaknem háborítatlan többszörös identitását feladva választasz egyet, leegyszerűsítve a valóságot németnek vagy magyarnak vallod magad, és áttelepülsz Bécsbe, Berlinbe, Pestre, vagy mindenesztül idegenként élsz Párizsban, Itáliában, vagy magad mögött hagyod ezt a kelet-közép-európai újnacionalista cirkuszt, és elmész egy új utópiát megvalósítani internacionalistaként Kirgíziában. Mennyire életszerű, valós emberi helyzet ez, és mennyire specifikus, és még sincs igazán megírva. Persze Fejtő önéletrajzában is van utalás ilyesmire, a monarchikus családok szétdarabolódása horvátokra és magyarokra, vagy Vásárhelyi visszaemlékezéseiben a család mentalitásának triesztiségére. De ezek csak apró nyomok.

A sajátos és sokféle felvidéki identitásról és annak válságáról a monarchiában, a dualizmus korában, majd a monarchia szétesése után Márai írhatott volna a leghitelesebben, ha lett volna rá tehetsége és bátorsága. Nyomokban, ki nem fejtve, persze sokhelyütt jelen van ez a műveiben. *A gyertyák csonkig égnek*-ben például olvashatunk a főszereplő monarchia-nosztalgijáról, barátja véget nem érő hontalan kalandozásairól, de az okok elemzését Márai kikerüli, hiszen a főszereplő egyes szám első személyű narrációja az egyetlen szólam a szövegben, a cselekmény pedig a szerelemi szátra, a titokzatosságra és a késleltetésre van kihegyezve. Artisztikus, de a felületen marad. Nem nagy mű, csak tehetséges lektúr. Márai az identitás-problémát soha nem elemzi, sem az utódállam-Magyarországon, sem az emigrációban, pedig több, mint kilencven évet élt, naplói több kötetet tesznek ki. És a fenti alternatívák közül többet is kipróbált maga is: az emigrációt mindjárt a széthullás után. 1919-től 1923-ig Németországban, 1923-28 között pedig Párizsban élt (*Idegen emberek*). Ez máris két alternatíva: Németországban német újságíróként keresi a kenyerét, kipróbálhatja, milyen

lenne németnek lenni, Párizsban pedig mindenestül idegen. A húszas évek végén Budapestre költözött, és vagy húsz évig itt élt. Ez már a harmadik választási lehetőség: egymás után jelentek meg a könyvei, ismert magyar író lett. 1948-ban pedig végleg az emigráció mellett döntött, és negyven évvel később San Diegóban halt meg. Ebben a negyven évben már csak az európai identitás és az amerikai életvitel közötti vacillálás borzolja fel időről időre a kedélyét, de minden Európába látogatás és letelepedési kísérlet után visszatért Amerikában. Az az európaiság, amibe minden mélyebb elemzés elől menekült, amibe kapaszkodott, csak illúzió volt. Sokan, még a századfordulón eszmélt európai értelmiségiek tapasztalták meg a bőrükön ennek az illúzióknak a brutális széthullását (Walter Benjamin részben ebbe halt bele, mielőtt Franciaországból menekülve átléphette volna a spanyol határt, Erwin Blumenfeld túlélte, Kosztolányi, Babits meghaltak még mielőtt őket is elérte volna az ösztönök brutális elszabadulása, Radnóti, Szerb Antal, Halász Gábor a söpredéktől fizikailag is megalázva haltak meg). Az európai humanizmus emlékébe kapaszkodás nem mentett meg senkit sem a hitlerajtól, az elszabadult söpredék tombolásától, sem a kismemzetek kicsinyes és erőszakos etnikai nacionalizmusától. Már az európaiak is csak a szén-és-acél közösségre emlékeznek, más közös kultúrára, amelynek közösségképző, humánusot őrző ereje lenne, már nem igazán.

Még regényciklusában, a *Garrenek művében*, amely pedig éppen egy felvidéki család több nemzedékének történetét dolgozza fel, sem elemzi a családban meglévő többszörös identitás problémáját, legfeljebb az említés szintjén. Kassaiságról beszél, meg polgárról, ami nyilvánvalóan kitérés az igazi elemzés elől, csak a felület karcolatása.

Pedig a lehetőség szinte minden írásában jelen van. Még az olyan jelentéktelennek tűnő részletekben is, mint a Krisztinaváros iránti vonzalma. Sosem értettem, miért érzi Pestre települve éppen a Krisztinavárost olyan otthonosnak. Persze ott lakott az a számára ismerős monarchikus hivatalnokréteg, amely főleg csehekből és németekből állt monarchia-szerte, alkalmazkodva a területen a szolgálati helyhez, a magyar, a horvát, a bosnyák vagy bármilyen más környezethez. Ők voltak a monarchia nem létező közös identitásának megtestesülései, a neve-sincs-állam egységének és működésének biztosítékai. Talán nagyobb író lett volna, ha nem akar mindenáron magyar lenni vegyesen szász és magyar felmenői, német neve (Grosschmid) és zsidó felesége ellenére, hanem megírja azt, ami tapasztalatai közül a legérdekesebb volt: milyen volt felvidékinek lenni egy soknemzetiségű, korábban egyfejű, később kétféjű birodalomban, majd beleszöppeni egy elkésett kismemzeti alapítási düh kellős közepébe. De ha már ezt nem tette meg, még adódott volna a lehetőség, hogy megírja, milyen volt Budapestre költözve megtapasztalni egy megtépzott önértékű, visszaminősített nemzet elbizonytalanodását, útvesztését, a tömeggyilkosokkal kötött szövetségbe sodródását. A két háború között itthon inkább a sikeres színházi szerző, a felkapott társasági ember kissé léha életét élte, mintsem, hogy ezeken mélyen elgondolkodott volna. Persze a mélymagyarok számára még így is túl európai és világpolgár volt.

Két ifjúkori műve kezdett volna pedzeni valamit ebből a problematikából, a *Zendülők* és az *Idegen emberek*, de a felvidéki monarchikus, többszörös vagy sajátos identitásról igazából szó sem esik bennük, legfeljebb a következményeiről. A *Zendülőkben* e sajátos szubsztanciájú családokban felnövő kiskamaszok csábításoknak kitettsége még a monarchia végnapjaiban, Az idegen emberekben a bukás után az ebből a világból

kiszakadt főhős teljes talajvesztése, semmibe zuhanása Párizsban, Franciaországban, később a *Garrenekben (Jelvény és jelentés)* Garren Tamás belesodródása a hitlerizmusba. De arról, hogy mi volt ez a különös szubsztancia vagy szubsztanciátlanság, amiben ezek a jelenségek megszülettek, nincs igazán átgondolva, megragadva, körüljárva, feldolgozva. Aztán jött a harmincas évek közepe táján az *Egy polgár*, ami szintén elkente az egész problematikát. Persze ennek a Thomas Mann-izálásnak a totális diktatúrák árnyékában megvolt a maga szerepe, hatása évtizedekig. Mégis a megélt élmények leegyszerűsítése, a polgári humanizmusba, a már csak az ábrándok világában létező európaiságba kapaszkodás kitérés volt a mélyebb elemzés elől. Az ellehetetlenült eszmény és az értékeket leromboló valóság között nincs átjárás. Az előbbibe kapaszkodunk, az utóbbit nem értelmezzük, nem vállalva a járatlan út szellemi kockázatát. Pedig lehetett volna Máraiból magyar Musil is, aki kiegészíti a Kakania-képet (k. u. k.) annak magyarországi, és főként felvidéki változatával, megrajzolva a monarchiabeli identitás-problematika e sajátos variációját, majd azt, hogy a felbomlása után hogyan vált e térség a szellemi kútmérgezés befogadására olyan alkalmas territóriummá. Ezzel azonban nem csupán Márai, de mindenki más is adós maradt, aki megtapasztalta.

Engem ennek az elmulasztott témának a felismerése Demszkyt olvasva ért utol, holott az ő könyvének ez csak egy aspektusa. Ő apai felmenőinek eredetét kutatja a Felvidéken, és nagyon is jól érzékeli, hogy a magánélet szférájában már a német és a szász között is van különbség még egy családon belül is. Állami hivatalt vállalni, az államvasutak kötelékébe tartozni pedig a magánidentitás megfejelését jelenti egy újabb, k.u.k. identitással, ami maga is önellentmondás, hiszen Bécs és Budapest más-más azonosulást várt el. Majd megrajzolva a cseh és szlovák nemzetállam alapítása utáni állapotokat, a család tagjainak különböző választásait követi nyomon. Hogyan lettek a falun élő gorecek, mert nem volt más lehetőségük, szlovákokká, kik mentek Berlinbe, Bécsbe, hogy németek, osztrákok legyenek, és kik Pestre vagy a Szovjetunióba. Megértjük, kiket és miért is vonz az internacionalista álom, ahol nincs államalkotó nemzet és nincsenek másodrendű nemzetiségek, alárendelt helyzetű etnikumok. Majd nyomon követhetjük a kommunista utópia rémálommá válását, azt, hogy miként lesznek az internacionalisták a sztálini terror áldozataivá, hogyan sikerül mégis néhányuknak visszamenekülniük Kelet-Közép-Európába, illetve kik, miért és hogyan váltak véglegesen szovjet állampolgárokká. Bár Demszky Budapest főpolgármestereként, európai szervezetek tagjaként, elkötelezett unió-párti politikusként nem volt teljesen szabad, már diplomáciai okoknál fogva sem merülhetett el egy szomszédos ország alapításának sötétebb bugyraiban, mégis többet és mélyebben világított meg az első világháborút követő felvidéki emberi helyzetből, mint számos független értelmiségi, hivatásos, sőt világhírű író.

Utószó

Egy magyarországi patrióta naplójegyzeteiből: „Budapest, 1939. 3. 15. (...) Csapataink előre megadott terv szerint eljutnak a lengyel határig. (...) mi is a befejezett tények taktikájával éltünk ez alkalommal. Eléggé nem dicsérhető bátorsággal és okos lendülettel. (...) A cseh állam bomlásának a német beavatkozás előtti utolsó pillanatát használtuk ki, mielőtt a németek elkezdheték volna akciójukat, megindultunk Ruszinszko visszahódítására.” E dicsérendő bátorság és okos lendület után az örvendező ellátogat Kárpátaljára: „Budapest, 1939. 9.4. (...) Első utam alatt az emberek túlbuzgó alkalmazkodása, magyarkodása bántott s az ideges, nyaktekergető félelem, ahogy magyarországgal (így mondták) beszélgettek. Mintha gyarmaton lettem volna angol kolonizátor tiszt, a jóindulatom keresnék. Amellett jobbra-balra hallhattam a magyar katonai és polgári vezetők valóban gyarmati: hányaveti viselkedéséről a rossz híreket, és az epés összehasonlításokat a csehekkel. Miközben féltek tőlünk, s egymásra árulkodtak kenyéririgységből, a cseh gazdasági aranyidőkön járt az eszük. Amellett ezer apró mozdulatból tanulhattam meg, hogy húsz év is nagy idő, s ezek nemcsak demokraták lettek, ami nagy előny, de idegeikben, ösztöneikben is idegen kultúra s társadalom tagjaivá. A baj persze az, hogy a demokráciáról szoktak le hamarabb, s idegenségük ösztönös forrásai mégsem apadnak el. Második utam alkalmával (azt kellett látnom, hogy) (...) a sok hibából egyenesen ellenséges magatartás nőtt ki ellenünk, sőt ha megnyílik szívük egy-egy bizalmasabb szóra, hát nyíltan bevallják, (...) hogy csak vesztettek eddig. (...) Mert hát hibák, azok vannak. (...) a magatartás is ferde. Magam voltam tanúja annak, hogy egy fiatal kis katonatiszt a leggorombábban leszidta a szállodaportást, mert egy ügyeit likvidáló cseh vendégével csehül beszélt. A kis Kövy Ircsi, a néhai való Kövy Sándor pataki professzor ivadéka bevallotta nagy keservesen, mert fiatal és magyar lány, hogy a csehek mennyivel kulturáltabbak s ügyesebbek voltak a mieinknél. (...) Ungvár második Budapest lett volna, mondta, ha a csehek még tíz évig itt vannak. (...) Munkácsról nem tudok ilyen konkrétumokat. Szombat este érkeztem (...) Mintha keleten lettem volna, sovány, izgatott, lármás zsidólányok és fiúk korzóztak, a zsinagógákba prémes köpenyekben igyekeztek a szakállas apák.” (Ortutay Gyula: Napló I. 1938-1954. 48.l., 80-81.l.)

Lássunk néhány adatot. 1939. március 15-én bevonulnak a magyarok, azonnal életbe lép az első zsidótörvény. A közel egymillió lakosból ez 146 ezer személyt érint, 70%-uk magyar anyanyelvű. Munkács lakosságának 43, Ungvár és Beregszász 20-20%-át teszik ki. E városokban a magyarok számaránya 16%.

1939. május 4.-én életbe lép a második zsidótörvény. Ki fog itt ezután magyarul beszélni? Tán a 60%-nyi ruszin? 1941. májusában elkezdik a „hontalannak” minősített zsidók kitelepítését (még semleges ország vagyunk). Augusztus 1.-9. között (egy hónapja léptünk be a háborúba) a magyar hatóságok 15.567 személyt Kamenyec Podolszkij térségében átadnak az SS-nek. 1941. augusztus 27.-29. között 23. 600 ember gyilkolnak le a náci. Már is egy tömeggyilkosság bűnrészesei lettünk. És hol van még a német megszállás, amire hivatkozni szeretünk?

A VIII. Kassai csendőrkerületben (Kárpátalja is idetartozik) 1944. április 16-án, vasárnap, Pészach első napján kezdik gettóba hajtani az embereket. Egy hónap múlva már indulnak is a szerelvények. Május 15. és június 7-e között, alig több, mint három hét alatt e térség és Észak-Erdély teljes zsidó lakosságát Auschwitzba szállítják. Kétharmadukat azonnal elgázosítják. Csak a Kárpátaljáról 95 ezer magyar állampolgárságú zsidó pusztul el azonnal.

Kárpátalja, Észak-Erdély. De szép is volt ez a visszatérés az ezeréves hazába!

2010. március vége

Utószó az utószóhoz

Márai naplójából 1945-ből: *„a magyarság nem azon a napon vesztette el Kassát, mikor az orosz csapatok oda bevonultak; elvesztettük, véglegesen, a napon, mikor 1938 novemberében Horthy csapatai megjelentek a Dóm előtt. Elvesztettük, mert amit hoztunk, a legrosszabb fajta reakció volt... mert hoztuk a magyar méltóságosuramszellemet egy városba, mely a csehek alatt megismerte a demokráciát... nem érdemeltük meg Kassát. Nem akadt becsületes őslakos Kassán ez években, aki ne várta volna vissza a cseheket”.*

2012. május